

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 4 (1966)

Δελτίον ΧΑΕ 4 (1964-1965), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Γεωργίου Α. Σωτηρίου (1881-1965)

Συμπληρωματικά στοιχεία για ένα κατεστραμμένο ναό της Βοιωτίας (πίν. 43-45)

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

doi: [10.12681/dchae.764](https://doi.org/10.12681/dchae.764)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΟΥΡΑΣ Χ. (1966). Συμπληρωματικά στοιχεία για ένα κατεστραμμένο ναό της Βοιωτίας (πίν. 43-45). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 4, 227-244. <https://doi.org/10.12681/dchae.764>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Συμπληρωματικά στοιχεία για ένα κατεστραμμένο
ναό της Βοιωτίας (πίν. 43-45)

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

Δελτίον ΧΑΕ 4 (1964-1965), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Γεωργίου Α. Σωτηρίου (1881-1965) • Σελ. 227-244

ΑΘΗΝΑ 1966

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ
ΓΙΑ ΕΝΑ ΚΑΤΕΣΤΡΑΜΜΕΝΟ ΝΑΟ ΤΗΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ
(Πίν. 43 - 45)

Ἡ βυζαντινὴ ἐκκλησίαι τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Αὐλίδος, στὸ Βαθὺ κοντὰ στὴν Χαλκίδα εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ μνημεῖα ποὺ χάθηκαν πιά γιὰ πάντα : κατεδαφίσθηκε στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ αἰῶνα μας, θῦμα τῆς ἀμαθείας καὶ τῆς ἐπιπολαιότητος τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς. Ἔχασε ἔτσι ὁ τόπος ἓνα κομψὸ κτήριον τῆς Ἑλληνικῆς μεσοβυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς, καὶ ἡ ἐπιστήμη ἓνα ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον ἔργο τέχνης. Σήμερα, ἓνα ἀπλὸ ξυλόστεγο ἐκκλησάκι, μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ πάλι, ὑψώνεται στὴν θέση τοῦ κατεδαφισμένου ναοῦ.

Στὸν Λαμπάκη, ποὺ ἀρχίζε μὲ ἐνθουσιασμό στὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα τὴν μελέτη τῶν χριστιανικῶν μνημείων τῆς χώρας, χρωστᾶμε τὰ πιὸ σπουδαῖα ἀπὸ τὰ διασωθέντα τεκμήρια τοῦ Ἁγίου Νικολάου : Δύο φωτογραφίες, τὴν κάτοψη τοῦ ναοῦ, καὶ μία μικρὴ περιγραφή στὸ Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας¹. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψή του² φαίνεται πὼς κανεὶς πλέον, ἀπὸ τοὺς ἀσχολουμένους μὲ τὴν μεσαιωνικὴ τέχνη δὲν ξαναεἶδε τὸν ὠραῖο ναὸ τῆς Αὐλίδος, ὡς τὴν ἡμέρα ποὺ κατεδαφίσθηκε.

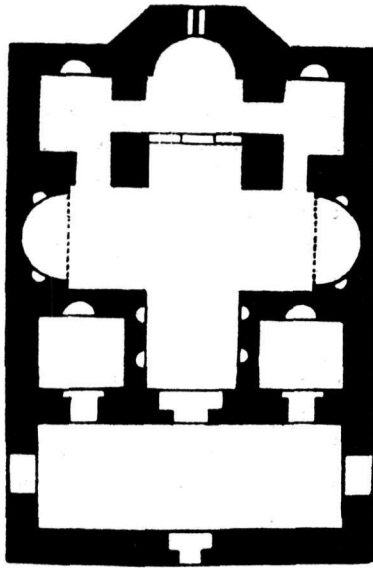
Σκοπὸς τοῦ μικροῦ αὐτοῦ σημειώματος εἶναι νὰ προσθέσῃ ὅ,τι εἶναι δυνατὸν στὰ λίγα στοιχεῖα ποὺ σώθηκαν. Παρουσιάζει λοιπὸν, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὰ ἄγνωστα λείψανα ποὺ βρίσκονται ἀκόμα ἐπὶ τόπου, καὶ ὠρισμένα τεχνικῆς φύσεως στοιχεῖα ποὺ μποροῦν νὰ προκύψουν ἀπὸ τὸν συνδυασμὸ τῶν ντοκουμέντων τῆς συλλογῆς Λαμπάκη. Τὰ ρητὰ μεγέθη ποὺ ὑπολογίζονται ἀπὸ αὐτὸν τὸν συνδυασμὸ, ἐπιτρέπουν τὴν ἀκριβῆ σχεδίαση τομῶν καὶ ὄψεων τοῦ χαμένου μνημείου, ἢ σπουδαιότητα τοῦ ὁποῖου, νομίζω ὅτι μπορεῖ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν μηχανικὴ αὐτὴ ἐργασία. Μερικὲς παρατηρήσεις στὸ τέλος, συμβάλλουν στὴν κατανόηση τῶν προβλημάτων, καὶ εὐκολύνουν τοὺς συσχετισμοὺς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ναοῦ, μὲ ἄλλων τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς.

Ἡ κάτοψις ποὺ σχεδίασε ὁ Λαμπάκης (εἰκ. 1) καταχωρημένη στὸ ἀρχεῖο του μὲ τὸν ἀριθμὸ 1850, ἔχει δημοσιευθῆ ἀρκετὲς φορὲς σὲ διάφορες μελέ-

1. Περ. Α', τ. 2, Ἀθῆναι 1894, σ. 55.

2. Στῆς 2 Ὀκτωβρίου 1894.

τες¹ σχετικές κυρίως μὲ τὸν σπάνιο τύπο τοῦ μνημείου. Τὸ σχέδιο δὲν ἔχει κλίμακα, ἀλλὰ εὐτυχῶς διασώθηκαν² οἱ ἐξωτερικὲς διαστάσεις τοῦ ναοῦ, 11,90 × 8,55 μ. Ἡ κάτοψη εἶναι πολύτιμη, ἀν καὶ δὲν παύει νὰ εἶναι ἀτελής, ὅπως καὶ ἄλλα σχέδια τοῦ Λαμπάκη³: Δὲν σημειώνονται τὰ ἀνοίγματα καὶ δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις τῶν θόλων. Εὐκόλα μπορεῖ κανεὶς νὰ συμπληρώσῃ τὰ

Εἰκ. 1. Ἁγιος Νικόλαος Αὐλίδος.
Κάτοψις Λαμπάκη.

ἀνοίγματα, τῶν ὁποίων τὰ ἀκριβῆ μέγεθῃ ὑπολογίζονται μὲ τὴν μέθοδο ποῦ ἀκολουθεῖ, ἢ παράλειψις ὅμως τῶν ἐνδείξεων ἦταν μοιραία⁴. Μόνο ἀόριστες ὑποθέσεις μποροῦν νὰ γίνουν πλέον γιὰ τὴν κάλυψη τῶν τεσσάρων γωνιακῶν διαμερισμάτων, καθὼς καὶ τοῦ νάρθηκα τῆς ἐκκλησίας.

Οἱ δύο φωτογραφίες τοῦ Λαμπάκη, καταχωρημένες μὲ τοὺς ἀριθμοὺς

1. Γ. Λαμπάκης, Δ.Χ.Α.Ε., περ. Α', τ. 2, 1894, σ. 56, καὶ Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes 1902, σ. 18, εἰκ. 19, E. Weigand, Byz. Zeit. 1914, XXIII, σ. 177, εἰκ. 3, Μ. Σωτηρίου, Α.Ε. 1931, σ. 137, εἰκ. 14, καὶ Α. Κ. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., τ. Α', 1935, σ. 117, εἰκ. 13.

2. Βλ. Γ. Λαμπάκη, Δ.Χ.Α.Ε., ἐνθ' ἄνωτ., σ. 55.

3. Βλ. Α. Κ. Ὁρλάνδου, εἰς Α.Β.Μ.Ε., τ. Α', 1935, σ. 115 καὶ τ. Ζ', 1951, σ. 168.

4. Στὴν περιγραφή τοῦ Δελτίου (ἐνθ' ἄν.) δὲν ἀναφέρεται τίποτα σχετικόν.

1845 και 1846, αποτελοῦν τὴν βάση για ὅλα ὅσα ἀκολουθοῦν¹. Ἡ μία ἀπὸ αὐτὲς (τοῦ Πίν. 43,2) ἔχει δημοσιευθῆ ἀπὸ τὴν κυρία Σωτηρίου παλαιότερα², ἡ δευτέρα εἶναι τελειῶς ἀνέκδοτη.

Ἡ πρώτη φωτογραφία δείχνει τὸ μνημεῖο ἀπὸ βορειο-ἀνατολικά· ἡ δεύτερη ἀπὸ τὴν βορεινὴ πλευρὰ μόνον (Πίν. 44). Ἴσως αὐτὸ νὰ εἶναι μία ἔνδειξις ὅτι ἡ νότια ὄψη τοῦ ναοῦ σωζόταν σὲ πολὺ χειρότερη κατάσταση, ἂν καὶ φαίνεται ὅτι ὀλόκληρη ἡ ἐκκλησία στὰ 1894 ἦταν πολὺ παραμελημένη καὶ ἡμιπεριπωμένη³.

Ἀπὸ τὴν κάτοψη, καὶ τὶς δύο φωτογραφίες (ποῦ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν κεντρικὲς προβολὲς τοῦ κτηρίου) γίνεται ὁ ὑπολογισμὸς διαφόρων ὀριζοντιῶν καὶ κατακορύφων μεγεθῶν, καὶ μὲ αὐτά, ἡ σχεδίασις τῶν ἄλλων βασικῶν ὀρθῶν προβολῶν ποῦ μᾶς λείπουν : Δύο τομῶν καὶ μιᾶς ὄψεως. Τὰ ἀκόλουθα ἐξηγοῦν μὲ συντομία τὴν γεωμετρικὴ μέθοδο ποῦ χρησιμοποιήθηκε· ἕνα τελειῶς ὑποτυπῶδες σύστημα φωτογραμμετρίας⁴.

Στὸ σχέδιο τῆς εἰκ. Γ' τὰ στοιχεῖα τοῦ προοπτικοῦ πίνακος 45 (πρόκειται γιὰ τὴν φωτογραφία τοῦ Πίν. 44) σχεδιάζονται σὲ κλίμακα 50 φορές μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν γνωστὴ κάτοψη τοῦ μνημείου. Ὁ προσδιορισμὸς τοῦ ὀπτικοῦ κέντρου Κ' στὴν κάτοψη Β γίνεται ἀπὸ τὸ σημεῖο τομῆς τῆς ΔΚ' (ἄξονος τῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ τοῦ ναοῦ) καὶ τῆς Κ'Η προεκτάσεως τῆς ΙΗ. Τὸ Ι βρίσκεται στὸ μέσον τοῦ πλάτους τῆς βορείας πλευρᾶς τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, πράγμα ποῦ φαίνεται ὅταν συγκριθοῦν οἱ δύο φωτογραφίες. Ὑπολογίζεται ἔτσι ὅτι τὸ ὀπτικὸ κέντρο βρισκόταν σὲ ἀπόσταση 27,20 μ. ἀπὸ τὸν ναό.

Ἡ διεύθυνσις τοῦ πίνακος εἶναι κάθετος στὸ μέσον τῆς διχοτόμου τῆς ὀπτικῆς γωνίας ΖΚ'Θ. Ἡ ἀκρίβης του θέσις καθορίζεται ὅταν τὰ γνωστὰ ἀπὸ τὴν φωτογραφία μεγέθη A_1A_3 καὶ $\Delta_1\Delta_3$ περιορισθοῦν ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ γωνία ΖΚ'Η.

Ὁ προσδιορισμὸς στὴν τομῆ Α, τοῦ ὀπτικοῦ κέντρου Κ'' γίνεται ἀπὸ τὴν κάθετο στὸ μέσον τοῦ πίνακος καὶ τὴν γνωστὴ ἀπόσταση $K''O = K'A = 27,20$ μ. Ὁ

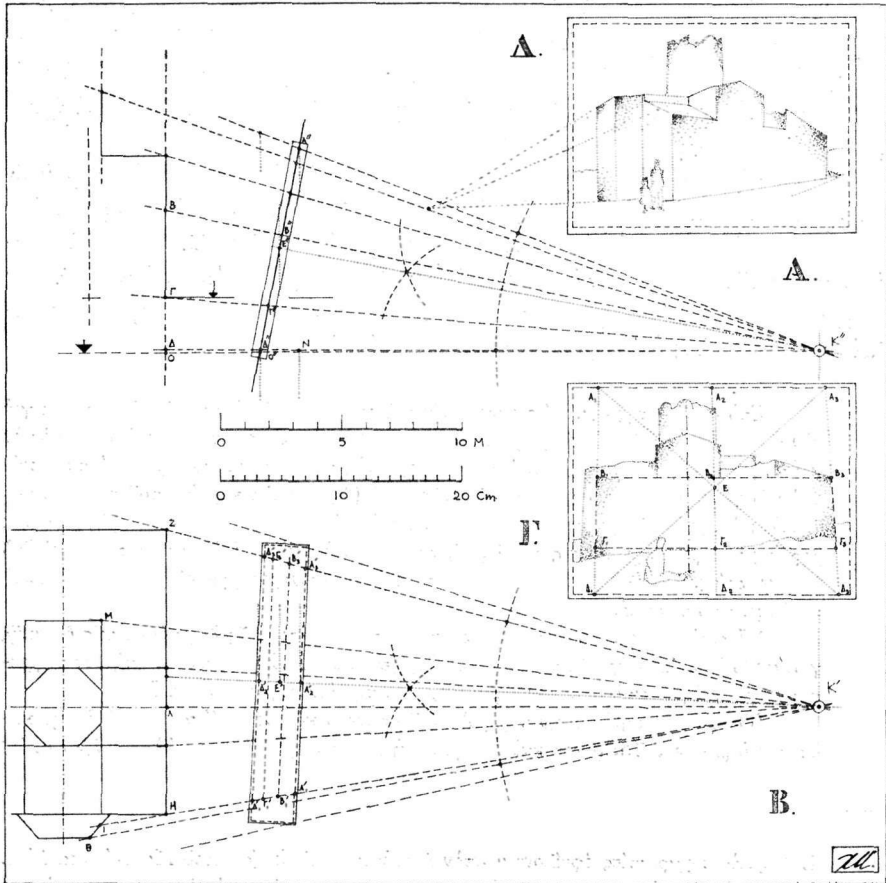
1. Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλονται στὸν Διευθυντὴ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου κ. Μαν. Χατζηδάκη, γιὰ τὴν ἄδεια χρησιμοποίησεως τῶν φωτογραφιῶν καὶ τῆς ἀναδημοσιεύσεως τοῦ μνημείου.

2. Εἰς Α.Ε. 1931, σ. 138, εἰκ. 15.

3. Ὁ σφαιρικὸς θόλος τοῦ τρούλλου εἶχε πέσει, τὰ κεραμίδια εἶχαν ἐξαφανισθῆ ἀπὸ τὶς στέγες καὶ ὅλα τὰ ἀνοίγματα εἶχαν φραχθῆ, τελειῶς πρόχειρα μὲ τοιχοποιία· βλ. Πίν. 43,2 καὶ 44.

4. Μόνον ὡς ὑποτυπῶδες μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθῆ, ὅταν ληφθοῦν ὑπ' ὄψει οἱ ἐκτεταμένες σύγχρονες ἐφαρμογὲς τῆς φωτογραμμετρίας στὴν ἀρχαιολογία καὶ ἰδίως στὴν τεκμηρίωση καὶ τὴν μελέτη τῶν μνημείων. Προχ. βλ. R. J a n i c o t, La stéréophotogrammétrie au service de l'Architecture, Congrès de la Société Internationale de Photogrammétrie, La Haye, 1948 καὶ H. B o n n e v a l, Utilisation de la photogrammétrie aux levés architecturaux, Bull. de la Section de Géographie du Comité des travaux historiques et scientifiques, 1958 - 59, p. 12.

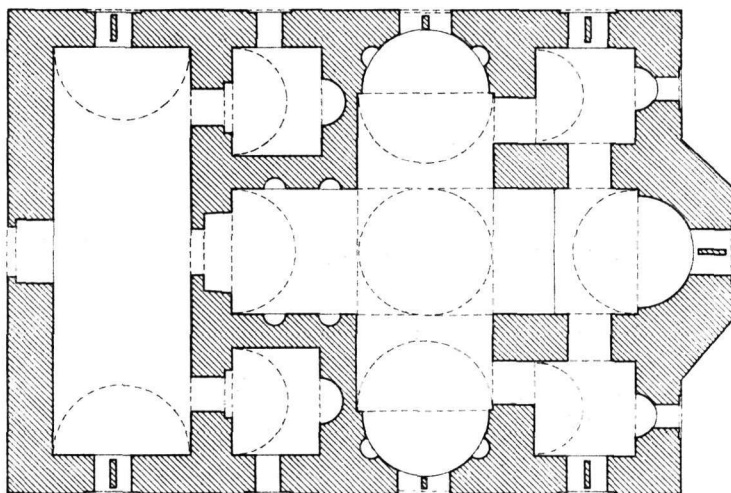
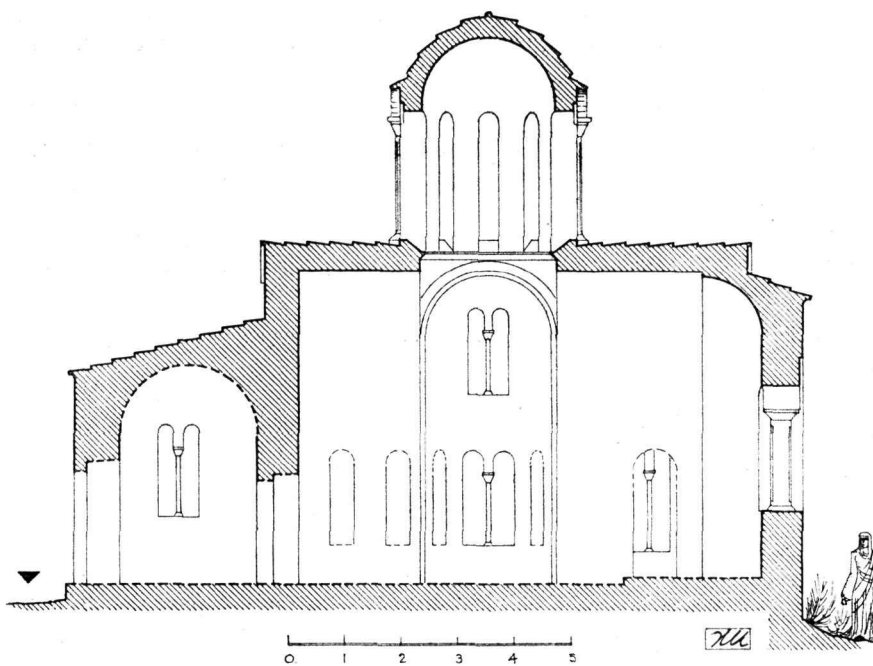
κεκλιμένος πίναξ καθορίζεται από τὸ γνωστὸ ὕψος του, καὶ τὴν διαφορὰ πλάτους $\Delta_1\Delta_3 - A_1A_3$ πού μεταφέρεται σὲ ἀντιστοιχία ἀπὸ τὴν κάτοψη στὴν τομή.

Εἰκ. 2. Γεωμετρικὴ μέθοδος ὑπολογισμοῦ μεγεθῶν, ἀπὸ τὶς σωζόμενες φωτογραφίες τοῦ μνημείου.

Μετὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ ὀπτικοῦ κέντρου καὶ τοῦ προοπτικοῦ πίνακος, καὶ στὶς δύο προβολές, μπορεῖ μὲ εὐκολία νὰ γίνῃ ἡ γραφικὴ ἀναγωγὴ κάθε μεγέθους ἀπὸ τὴν φωτογραφία (δηλ. τὸν προοπτικὸ πίνακα) στὴν κάτοψη καὶ στὴν τομή. Ἔτσι, μὲ ἀκρίβεια ὑπολογίζονται τὰ παρακάτω μεγέθη¹:

1. Ἡ μέτρησης ὄλων τῶν ὑψῶν γίνεται ἀπὸ τὴν σταθερὴ ἀφετηρία τῆς γραμμῆς $\Gamma_1 \Gamma_3$. Σὲ ὅλα τὰ σχέδια σημειώνεται ἡ βάσις αὐτῆ τῶν μετρήσεων.

Εικ. 3. "Άγιος Νικόλαος Αΰλιδος. Κάτοψις και κατά μήκος τομή. "Αναπαράστασις.

- Ἐξωτερικὸ πλάτος τρούλλου 3,15 μ.—Πλάτος παραθύρου Β. Διακονικοῦ 0,62 μ.
 Ἐξωτερικὸ πλάτος νάρθηκος 3,70 μ.—Πλάτος παραθύρου νάρθηκος 0,62 μ.
 Τέρμα Δυτικῆς κεραίας, ἀπὸ τὸν ἄξονα τοῦ τρούλλου 3,95 μ.—Ὑψος ὀρίζοντος — 2,40 μ.
 Πλάτος παραθύρου τρούλλου 0,35 μ.—Πλάτος παραθύρου Β. κεραίας κάτω 0,90 μ.
 Ἐσωράχια διπλῶν τόξων παραθύρων τρούλλου $h = 8,63$ μ.—Ἐσωράχια παραθύρων τρούλλου $h = 8,37$ μ.
 Σωζομένη κορυφὴ ἀετωμάτων $h = 5,90$ μ.—Ἐσωράχια μεγάλου τόξου παραθύρου κεραίας $h = 5,30$ μ.
 Ἐπίθημα κιονίσκου ἄνω παραθύρου κεραίας $h = 4,47$ μ.—Σταθερὰ γραμμὴ B_1B_3 3,62 μ.
 Ποδιὰ ἄνω παραθύρου κεραίας $h = 3,36$ μ.—Ἐσωράχιο τόξου κάτω παραθύρου κεραίας $h = 2,65$ μ.
 Ἀνώτατον στέγης προθέσεως $h = 4,20$ μ.—Ἀνώτατον στέγης νάρθηκος $h = 4,70$ μ.
 Μέγιστον σωζ. κόγχης ἱεροῦ $h = 5,10$ μ.—Ποδιὰ παραθύρου κόγχης ἱεροῦ $h = 1,28$ μ.

Μὲ τὰ μεγέθη αὐτὰ καὶ μὲ πολλὰ ἄλλα, σχεδιάστηκαν οἱ ἀναπαραστάσεις τῶν εἰκόνων 3, 4, 5.

Ἡ κάτοψις (εἰκ. 3) συμπληρώνεται κατ' ἀρχὴν μὲ τὰ παράθυρα τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς βορείας πλευρᾶς, καὶ μὲ ὅμοια συμμετρικὰ στὴν νοτιὰ. Γιὰ τοὺς θόλους ὑπάρχει βεβαιότης ἀναπαραστάσεως μόνο γιὰ τὸ κεντρικὸ τμήμα. Στὰ γωνιακὰ διαμερίσματα θὰ ὑπῆρχαν μᾶλλον κατὰ μῆκος διατεταγμένες καμάρες. Αὐτὸ φαίνεται πιθανώτερο γιὰτὶ συμβαδίζει μὲ τὸ γενικώτερο ἀρχαῖκὸ πνεῦμα τῆς συνθέσεως τοῦ μνημείου¹ ἀλλὰ συμβιβάζεται καὶ μὲ τὴν λειτουργία τους ὡς παρεκκλησίων². Τὸ σχῆμα τους δὲν εἶναι ἀκριβῶς τετράγωνο, καὶ ἔτσι μᾶλλον θὰ πρέπει νὰ ἀποκλεισθοῦν φουρνικὰ ἢ ἀσπίδες σὲ λοφία. Ἐγκάρσια διατεταγμένες καμάρες ἐπίσης ἀποκλείονται· πολὺ σπάνια χρησιμοποιήθηκαν σὲ σταυροειδεῖς ναοὺς³.

Γιὰ τὴν ἀλύψη τοῦ νάρθηκος κανένα στοιχεῖο δὲν ὑπάρχει. Βέβαιον εἶναι μόνο, τὸ ὅτι δὲν εἶχε τὴν συνηθισμένη στοὺς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους σταυροεπίστεγη μορφή, γιὰτὶ ἡ δυτικὴ κεραία τοῦ σταυροῦ, σταματοῦσε στὸν τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ. Μὲ μεγάλες ἐπιφυλάξεις προτείνεται ἡ κυλινδρική καμάρα⁴, ἢ τρία σταυροθόλια. Τὸ παράθυρο τῆς βορείας πλευρᾶς του, μᾶλλον δὲν ἐπέτρεπε σφαιρικοὺς θόλους, παρὰ μόνον ἴσως χαμηλωμένα φουρνικὰ.

Στὴν κατὰ πλάτος τομὴ τῆς εἰκ. 4, τὰ μόνα ἄγνωστα στοιχεῖα εἶναι αὐτὰ ποὺ ἔχουν σχεδιασθῆ μὲ διακεκομμένες γραμμές. Τὸ ὕψος τῶν καμαρῶν τοῦ

1. Βλ. Μ. Σωτηρίου, Ὁ ναὸς τῆς Σκριποῦς Βοιωτίας, Α.Ε. 1931, σ. 138. Οἱ κατὰ μῆκος κυλινδρικοὶ θόλοι χαρακτηρίζουν ὅλους τοὺς πρῶτους σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους ναοὺς, βλ. Α. Κ. Ὁρλάνδου, Α.Β.Μ.Ε., τ. Θ', 1961, σ. 9 - 20.

2. Σὲ παρόμοια περίπτωσι παρεκκλησίων στὸ ναὸ τοῦ Νερῆς κοντὰ στὰ Σκόπια, τὰ γωνιακὰ διαμερίσματα καλύπτονται μὲ τρούλλους.

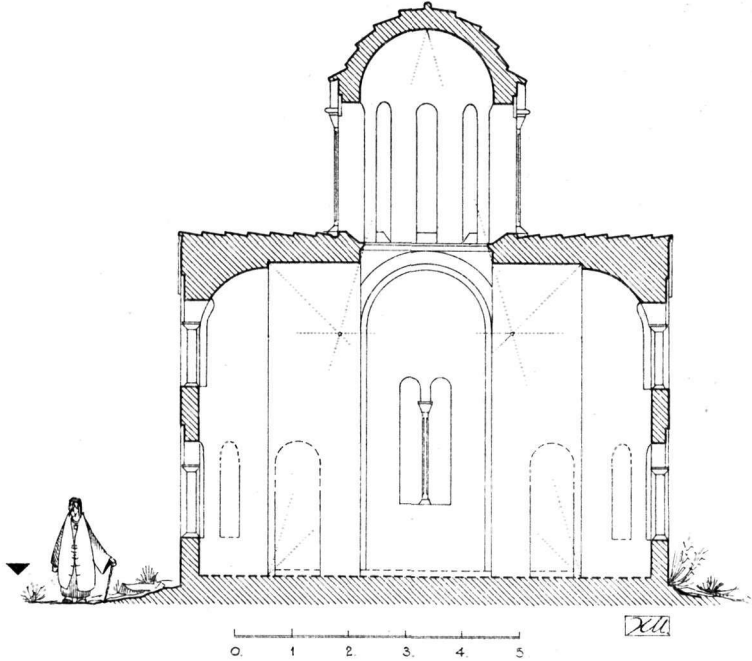
3. Βλ. Α. Κ. Ὁρλάνδου, Ἄγνωστος βυζαντινὸς ναὸς τῆς Λακωνίας, Ἑλληνικά, τ. 15, Θεσσαλονίκη, 1957, σ. 89.

4. Ἴσως νὰ ὑπῆρχε καὶ ἐδῶ μία τάσις γιὰ ἀρχαικώτερες λύσεις· πρβλ. νάρθηκος ναῶν Σκριποῦς, καὶ Ἐπισκοπῆς Εὐρυτανίας.

σταυροῦ ὑπολογίζεται ὅταν ἀφαιρεθοῦν ἀπὸ τὸ γνωστὸν ὕψος τῆς κορυφῆς τοῦ ἀετώματος τὸ πάχος τῆς καμάρας, ποὺ δὲν θὰ ξεπερνοῦσε τὰ 30 ἑκατοστὰ τοῦ μέτρου¹. Ἔτσι, τὸ μέγιστον ὕψος τῶν καμαρῶν θὰ ἦταν 5,55 μ. περίπου, ἀπὸ τὴν κάτω σταθερὰ γραμμὴ.

Τὸ ἐσωτερικὸ ὕψος τοῦ τρούλλου ἐπίσης ὑπολογίζεται² ὅταν στὸ μέγι-

Εἰκ. 4. Ἅγιος Νικόλαος Αὐλίδος. Τομὴ κατὰ πλάτος. Ἀναπαράστασις.

στο τῶν ὑψομέτρων τῶν παραθύρων του προστεθῆ τὸ πάχος τῶν τόξων (ἕως 15 ἑκατ.) καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ἡμιδιάμετρος τοῦ τυμπάνου του, δηλ. 1,15 μ. Προκύπτει ἔτσι ὕψος μέγιστο 9,67 μέτρων.

Ἀκόμα, δὲν ὑπάρχει βεβαιότης γιὰ τὴν στάθμη τοῦ δαπέδου τῆς ἐκκλησίας. Μία ἐνδειξις μόνον σώθηκε. Στὴν βορεῖα πλευρὰ διακρίνεται μία ὀριζοντία ὀδοντωτὴ ταινία (Πίν. 44) στὸ ὕψος ἀκριβῶς τῆς κάτω σταθερᾶς γραμμῆς, ποὺ πιθανῶς ἔδειχνε ἐξωτερικὰ τὴν βάση τῶν παραθύρων καὶ τὴ στάθμη τοῦ δαπέδου³. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι, μόνον ἔτσι πραγμα-

1. Ὅπως οἱ συνηθισμένες λίθινες καμάρες τῶν μεσοβυζαντινῶν ναῶν τῆς Ἀττικῆς.

2. Ὑποτίθεται ὅτι τὸ σφαιρικὸ τμήμα ἀρχίζε ἀμέσως ψηλότερα ἀπὸ τὰ ἐξωράχια τῶν τόξων τῶν παραθύρων τοῦ τρούλλου, ὅπως γινόταν συνήθως.

3. Ὁμοία περίπτωσις οἱ λίθινες ζώνες τῆς Παναγίας, καὶ τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκά.

τοποιούνται δύο γεωμετρικές σχέσεις, οι οποίες δὲν φαίνεται νὰ εἶναι τυχαῖες. Πραγματικά οἱ χαράξεις τριγωνισμού πού ἔχουν ἤδη διαπιστωθῆ σὲ ἄλλα μνημεῖα¹ συμπίπτουν καὶ ἐδῶ μὲ ἀπόλυτη ἀκρίβεια, καὶ ἓνα τέλειο τετράγωνο διαγράφεται στὴν τομῇ (εἰκ. 4) ἐφ' ὅσον τὸ ὕψος τῶν καμαρῶν συμπίπτει μὲ τὸ συνολικὸ πλάτος τοῦ σταυροῦ.

Στὴν κατὰ μῆκος τομῇ (εἰκ. 3) ἄγνωστα μένουν τὰ ὕψη τῶν ὑπερθύρων τῶν εισόδων, τῶν μικρῶν κογχῶν, καὶ τῆς πλαγίας εισόδου τῆς προθέσεως.

Στὴν ὄψη (εἰκ. 5) ὑπάρχει θέμα ἀναπαραστάσεως γιὰ διάφορα στοιχεῖα πού φαίνονται ἤδη στίς φωτογραφίες τοῦ 1894, κατεστραμμένα. Ἐτσι στὸν τροῦλλο, συμπληρώνονται οἱ κιονίσκοι καὶ τὰ μαρμάρινα τόξα τῶν παραθύρων τῶν ὁποίων διακρίνονται οἱ ὑποδοχές. Συμπληρώνονται ἐπίσης οἱ ὀδοντωτὲς ταινίες τῶν ὁποίων σωζόταν τὰ ἄκρα στὴν κεραία τοῦ σταυροῦ, καθὼς καὶ οἱ κιονίσκοι τῶν διλόβων παραθύρων τοῦ νάρθηκος καὶ τῆς προθέσεως, στὰ ὁποῖα διακρίνονται τὰ πλίνθινα τόξα τῶν λοβῶν. Σχεδιάζονται τέλος τὰ κεραμίδια, παρόμοια μὲ ἄλλων ἐκκλησιῶν τῆς ἰδίας ἐποχῆς.

Ἡ σημερινὴ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου (Πίν. 43,1) φαίνεται ὅτι κατέλαβε τὴν θέση ἀκριβῶς τῆς παλιᾶς, καὶ κτίσθηκε ἐν μέρει ἀπὸ τὰ ὑλικά τῆς κατεδαφίσεως. Εἶναι τύπου βασιλικῆς μὲ ξύλινη στέγη καὶ ἡμιεξάγωνη κόγχη τοῦ ἱεροῦ. Μία μικρὴ ἐπιγραφή πάνω ἀπὸ τὴν νοτία εἴσοδο μνημονεῖ τὸν χρόνο ἀνεγέρσεως καὶ ἴσως καὶ τῆς καταστροφῆς τοῦ παλαιοῦ ναοῦ.

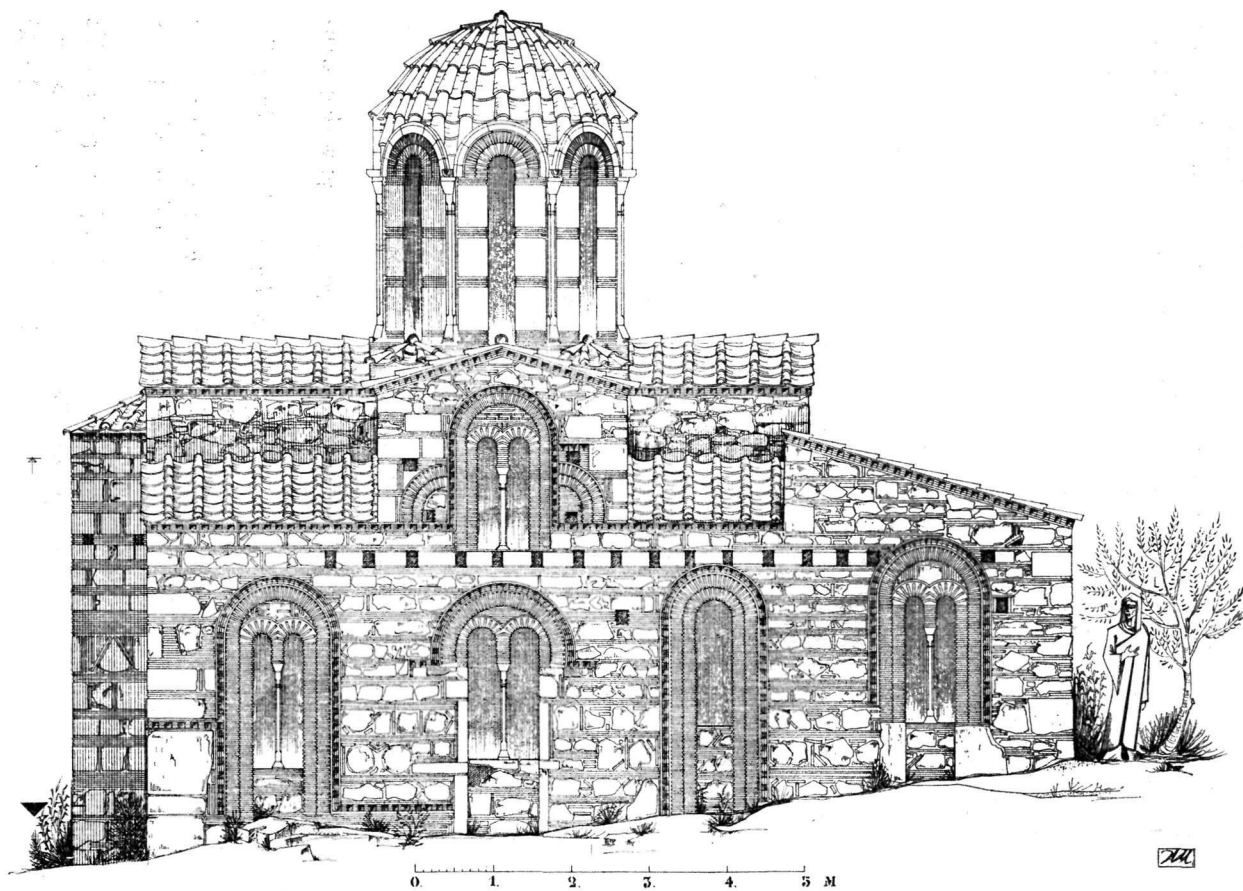
Ἄγ(ι)ος † Ν(ι)κ(όλαος) 11 Ἀπριλ(ίου) 1914 Θ.Χ.Π.

Τίποτα δὲν διακρίνεται ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ μνημείου². Μόνο κατὰ μῆκος τῆς Δυτικῆς πλευρᾶς καὶ παράλληλα μ' αὐτὴν σώζονται μερικὲς μεγάλες λαξευμένες πέτρες³ καὶ λείψανα παλαιοῦ τοίχου. Ἴσως πρόκειται γιὰ τὰ θεμέλια τῆς δυτικῆς ὄψεως τοῦ νάρθηκος.

1. Βλ. Ν. Μουτσόπουλου, Ὁ Ταξιάρχης τῶν Καλυβίων παρὰ τὴν Κάρυστον, Ἄρχειον Εὐβοικῶν μελετῶν, Η', 1961, σ. 233 κ.ε. καὶ τοῦ Ἰδίου, Harmonische Bauschnitte in den Kirchen vom typ Kreuzförmigen innenbaus im griechischen Kernland, Byz. Zeit, 55 (1962), σ. 274 - 291.

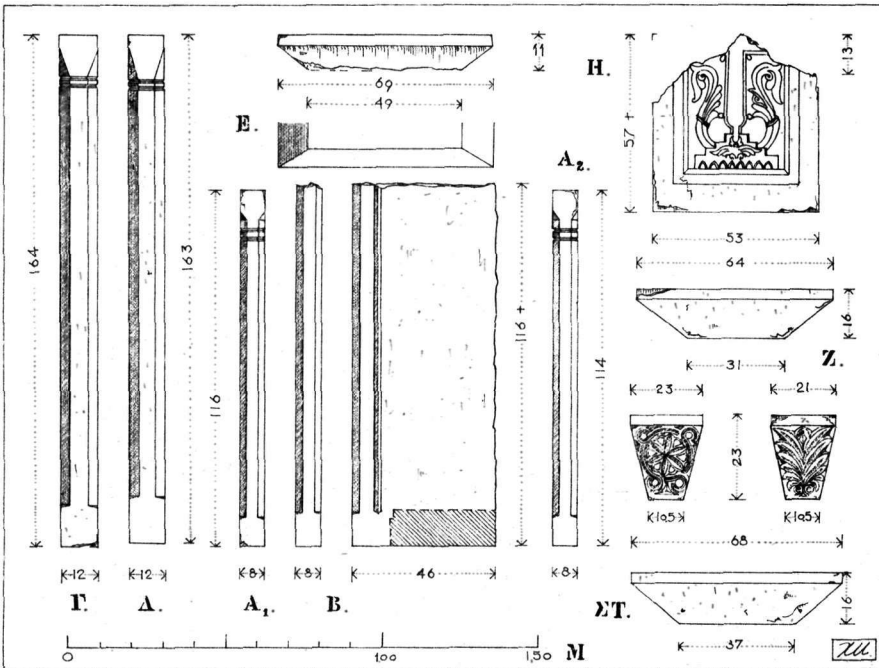
2. Βέβαια, δὲν ὑπάρχουν οὔτε θεμέλια τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος, ὅπως πίστευε ὁ Λαμπάκης (Δ.Χ.Α.Ε., ἐνθ' ἄνωτ. καὶ Mémoire sur les antiquités..., σ. 18). Ὁ ἀρχαῖος ναὸς καὶ ἡ πηγὴ πού ἀναφέρει ὁ Παυσανίας, βρέθηκαν ἓνα χιλιόμετρο περίπου ἀνατολικώτερα, κοντὰ στὴν παραλία, κατὰ τὴν ἀνασκαφὴς τοῦ ἀειμνήστου Ι. Θρεψιάδη. Προχ. βλ. τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἐταιρείας, 1956, σ. 37. Ἡ σημερινὴ ὀνομασία τῆς περιοχῆς, Βαθύ, εἶναι ἀρχαία (βλ. P a u l y s, Realencyclopädie III₁) ἀλλὰ ἀσφαλῶς βρισκόταν σὲ χρῆση καὶ κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα βλ. Ν. S v o r o n o s, Le cadastre de Thèbes, Paris 1959, σ. 19 καὶ 55.

3. Προέρχονται ἀπὸ ἀρχαῖα κτίσματα. Τὴν 2α χρῆση ἀρχαίου ὑλικοῦ στὸ μνημεῖο ἀναφέρει καὶ ὁ Λαμπάκης (Δ.Χ.Α.Ε., ἐνθ' ἄν.) καθὼς καὶ ὁ U l r i c h s (βλ. Reisen und Forschungen in Griechenland, Berlin, 1863, II, σ. 40) ὁ ὁποῖος ἐπίσης ἐπίστευε ὅτι ὁ Ἅγιος Νικόλαος εἶχε πάρει τὴ θέση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος.

Εικ. 5. "Άγιος Νικόλαος Αύλιδος, Βορεία ὄψις. Ἀναπαράστασις.

Στὸν νεώτερο ναό, ἔχουν ἐνσωματωθῆ διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποὺ ἀσφαλῶς ἀνήκαν στὸ μνημεῖο, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ ἓνα ποὺ εἶναι μᾶλλον μεταγενέστερο. Στὴν εἰκόνα 6, δίδονται τὰ σχέδια καὶ οἱ διαστάσεις ὄλων τῶν γλυπτῶν μελῶν. Γιὰ ὅλα (πλὴν τοῦ Η) ἔχει γίνῃ χρῆσις λευκοῦ σκληροῦ μαρμάρου.

Εἰκ. 6. "Άγιος Νικόλαος Αὐλίδος.

Ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἐνσωματωμένα στὸν νεώτερο ναό.

Οἱ δύο κιονίσκοι Α₁ καὶ Α₂ πλαισιώνουν τὸ παράθυρο τῆς νοτίας πλευρᾶς. Δὲν μπορεῖ νὰ μετρηθῆ τὸ πλάτος τους.

Ἐκ τῶν κιονίσκων Β σχηματίζεται τὸ κατώφλι τῆς νοτίας εἰσόδου. Δὲν σώζεται ὁλόκληρο τὸ ὕψος του.

Ἐκ τῶν κιονίσκων Γ στηρίζεται τὸ ὑπέρθυρο τοῦ ἰδίου ἀνοίγματος. Δὲν σώζεται ὁλόκληρο τὸ πλάτος του. Ἐκ τῶν κιονίσκων Δ σχηματίζεται τὸ ὑπέρθυρο τῆς βορεινῆς εἰσόδου τοῦ ἱεροῦ.

Οἱ κιονίσκοι Α₁ Α₂ καὶ Β ἀσφαλῶς ἀνήκουν σὲ δίλοβα παράθυρα. Τὸ ὕψος 1,14 μ. τῶν δύο πρώτων, προσαρμόζεται στὰ πλευρικὰ παράθυρα τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ. Οἱ κιονίσκοι Γ καὶ Δ ἴσου μεγέθους καὶ πολὺ μεγαλύτεροι ἀπὸ τοὺς ἄλλους πιθανώτατα ἀνήκαν στὸν τροῦλλο. Οἱ διαστάσεις τους προσαρμόζονται ἀπόλυτα μὲ αὐτὲς τῆς ἀναπαραστάσεως τῆς εἰκ. 5.

Τὸ ἐπιθήμα διαχωριστικοῦ κιονίσκου Ε, ἔχει κτισθῆ στὴν ποδιά τοῦ νοτίου παραθύρου τοῦ νέου ναοῦ. Δὲν διακρίνεται ἀν ὑπάρχη διακόσμησις, οὔτε μπορεῖ νὰ μετρηθῆ τὸ πλάτος του.

Στὴν δυτικὴ εἴσοδο ἐνσωματώθησαν δύο ἀκόμα ἐπιθήματα κιονίσκων, τὸ Ζ καὶ τὸ ΣΤ. Τὸ πρῶτο (εἰκ. 6, Ζ) διακοσμεῖται μὲ ἀνθέμιο ἀπὸ σχηματοποιημένα φύλλα¹. Τὸ θέμα δὲν εἶναι πολὺ συνηθισμένο σὲ ἐπιθήματα μικρῶν κιονίσκων, ἢ τεχνικὴ ὅμως εἶναι πολὺ ὑψηλῆς στάθμης. Ἡ σκληρότης τοῦ ὑλικοῦ, διαφαίνεται στὸν τρόπο τῆς ἐργασίας (Πίν. 45,1).

Ἡ διακόσμησις τοῦ δευτέρου ἐπιθήματος γίνεται μὲ ἓνα ἐξάφυλλο ρόδακα ποὺ περικλείεται μὲ ταινία. Τὸ θέμα εἶναι πολὺ κοινὸ στοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους, ἀν καὶ δὲν ἔπαψε νὰ χρησιμοποιῶται ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ² (Πίν. 45,1).

Οἱ ἄλλες ἐπιφάνειες καὶ τῶν δύο ἐπιθημάτων μένουں ἀκόσμητες.

Πάνω ἀπὸ τὴν δυτικὴ εἴσοδο ἔχει ἐντοιχισθῆ τὸ ἀνάγλυφο Η (εἰκ. 6, Η καὶ Πίν. 45, 2). Εἶναι ἀπὸ μάρμαρο κόκκινο μὲ λευκὰς ἀποχρώσεις καὶ δὲν σώζεται ἀκέραιο. Διακοσμεῖται μὲ ἓνα σταυρὸ στηριζόμενο σὲ βαθμιδωτὴ βάση καὶ δύο σχηματοποιημένους βλαστοὺς μὲ φύλλα, δεξιὰ καὶ ἀριστερά. Ἡ ἀρχικὴ χρῆσις τοῦ ἀναγλύφου εἶναι ἄγνωστη. Ἡ τεχνικὴ, τὸ θέμα, καὶ προπαντὸς τὸ σχῆμα τῶν φύλλων σὲ γενικὰς γραμμὰς καὶ σὲ λεπτομέρειες κάνουν τὸ γλυπτὸ αὐτό, παρόμοιο μὲ τὸ σωζόμενο στὸν Ἅγιο Ἀθανάσιον Ἀλιβερίου³. Εἶναι ἀσφαλῶς ἀπλοῦστερο ἀπὸ ἐκεῖνο, ἀλλὰ ἡ συγγένεια τῶν δύο ἀναγλύφων εἶναι φανερὴ. Τὸ ἔργο μπορεῖ νὰ τοποθετηθῆ χρονολογικὰ στὸν 14^ο αἰῶνα, ὅπως καὶ ἐκεῖνο τοῦ Ἀλιβερίου⁴ ἀλλὰ χωρὶς ἀπόλυτη βεβαιότητα. Δὲν φαίνεται πάντως νὰ εἶναι σύγχρονο μὲ τὴν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Νικολάου.

Ἡ διάταξις τῆς κατόψεως τοῦ Ἀγίου Νικολάου, ἔχει προκαλέσει ἀπὸ παλιὰ τὴν προσοχὴ, λόγῳ τῆς πρωτοτυπίας τῆς. Ἡ ἐκκλησία τῆς Αὐλίδος

1. Παρόμοια ἐπιθήματα μὲ ἀνθέμια, ἀλλὰ μὲ λιγώτερα φύλλα καὶ διαφορετικὴ τεχνικὴ βλ. προχ. εἰς G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910, Πίν. 62, ἀρ. 7, A. C. Orl and os, *Monuments byzantins de Chios*, II, Athènes 1930, Πίν. 36, e, καὶ R. S c r a n t o n, *Corinth XVI, Mediaeval Architecture*, Princeton 1957, Πίν. 27, ἀρ. 85, A.M. 203. Μετὰ δυσκολίας διακρίνονται στὶς φωτογραφίες τῆς συλλογῆς Λαμπάκη, ὅμοια ἐπιθήματα στὰ δύο παράθυρα τῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ, τῆς παλιᾶς ἐκκλησίας.

2. Βλ. Μ. Σ ω τ η ρ ῖ ο υ, A.E., 1931, σ. 151 - 152, εἰκ. 36 καὶ Δ.Χ.Α.Ε., περ. Δ', τ. II, Πίν. 50. Παρόμοιο ἐπιθήμα μὲ ροζέττα βλ. εἰς R. S c r a n t o n, ἔνθ' ἀν. Πίν. 29, ἀρ. 114, A.M. 416. Στὸ ἀδημοσίευτο ἐπιθήμα, ἀρ. 1146, τοῦ Μεσ. Μουσείου Χαλκίδος, ἀπαντοῦν τὰ δύο θέματα, τῶν φύλλων καὶ τοῦ ρόδακος, συγχρόνως. Θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθῆ ὁ ἀνάλογος τρόπος τῆς ἐργασίας, καὶ ἡ πλήρης ὁμοιότης τῶν θεμάτων τοῦ γλυπτοῦ, μὲ τὰ δημοσιευόμενα τοῦ Ἀγίου Νικολάου.

3. Βλ. A. K. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ν, εἰς A.B.M.E., τ. Ζ', 1951, σ. 138, εἰκ. 6.

4. Ἐνθ. ἄνωτ.

μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ὅτι ἀνήκει σὲ δύο συγχρόνως ἐνδιαφέρουσες ομάδες ναῶν. Στους τύπου ἐγγεγραμμένου σταυροῦ μὲ ἀπομονωμένα τὰ γωνιακὰ διαμερίσματα, καὶ στους ἐγγεγραμμένους τρικόγχους. Ἔτσι στὴν πρώτη περίπτωση ἔχει παραλληλισθῆ μὲ τὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος στὸ Nerès κοντὰ στὰ Σκόπια¹ (1164) καὶ τοὺς μικρασιατικοὺς ναοὺς τοῦ Aladja Aila² καὶ τοῦ Čanlı Kilisse³. Στὴν δευτέρα περίπτωση⁴ μὲ τὸν ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων τῆς Ἀκροπόλεως τοῦ Ani⁵, τὸν Ἅγιο Νικόλαο τοῦ χωριοῦ Πύλη (Βίνεσι) τῆς Πρέσπας⁶ καὶ τὸν ναῖσκο τοῦ Σωτῆρος στὴν Θεσσαλονίκη⁷.

Ἐδῶ μποροῦν νὰ προστεθοῦν μερικὲς λέξεις γιὰ τὴν θέση τοῦ μνημείου ἀνάμεσα στους δύο τύπους, κρινόμενη ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν διάταξη τῆς κατόψεως, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὴν θεώρηση τῶν μορφῶν στὸν χῶρο.

Ἡ γενικὴ ἐντύπωση λοιπόν, εἶναι ὅτι ἐπικρατοῦν τελείως τὰ χαρακτηριστικὰ ἐνὸς ναοῦ σταυροειδοῦς. Ὁ ἐγγεγραμμένος σταυρὸς διαγράφεται ἐντονα στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο⁸, ἀλλὰ καὶ στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ ναοῦ μὲ τὴν ταπείνωση τῶν γωνιακῶν διαμερισμάτων καὶ τὴν προβολὴ τῶν κεραίων. Ἡ προβολὴ αὕτῃ τονίζεται μὲ τὰ στοιχεῖα ἀκριβῶς ἐκεῖνα, πού χαρακτηρίζουν τοὺς σταυροειδεῖς ναοὺς : Τὰ ἀετώματα, καὶ τὰ ψηλὰ τοποθετημένα δίλοβα παράθυρα.

Εἶναι φανερὸ ὅτι γιὰ τὴν κάλυψη ἐνὸς τεταρτοσφαιρίου, τὸ ἀέτωμα δὲν

1. Βλ. G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, σ. 70, 71, καὶ 150, M. Σωτηρίου, *A.E.* 1931 σ. 137 καὶ N. Mavrodinov, *L'église à nef unique et l'église cruciforme en pays Bulgare*, Sophia 1931, σ. 66, εἰκ. 77· βλ. ἐπίσης γιὰ τὴν ἴδια ἐκκλησία εἰς N. P. Kondakov, *Macedonia*, Πετρούπολις 1909, σ. 174, 175, εἰκ. 109-112· βλ. ἀκόμα συσχετισμὸ μὲ τὸν ναὸ τοῦ νεκροταφείου τῆς Καισαριανῆς εἰς E.M.M.E., I, Γ', 1933, σ. 164.

2. Κατὰ τὸν Mavrodinov, ἐνθ' ἄνωτ. Ὑπάρχουν ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ἀρχικὴ μορφή τοῦ ναοῦ· βλ. H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler*, Leipzig 1908, σ. 318, W. M. Ramsay - G. L. Bell, *The thousand and one churches*, London 1909, σ. 340₁ καὶ Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, Ἀθῆναι 1942, σ. 387. Φαίνεται ὅτι ἡ σύγκρισις ἔγινε μὲ τὴν κάτοψη πού εἶχε δημοσιεύσει παλαιότερα ὁ Strzygowski, εἰς *Kleinasein*, Leipzig 1903, σ. 139, εἰκ. 105.

3. Κατὰ τὸν Mavrodinov, ἐνθ' ἄν. Ἐκεῖ γίνεται παραλληλισμὸς καὶ μὲ τοὺς ναοὺς τῆς Ἀρμενικῆς Μονῆς τοῦ Sanahin· βλ. J. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Wien 1918, σ. 99, εἰκ. 42.

4. Βλ. E. Weigand, *Das Theodosioskloster*, B.Z. 1914, XXIII, σ. 185, 188 καὶ A. K. Ὀρλάνδου, εἰς *A.B.M.E.*, τ. Α', 1935, σ. 115.

5. Βλ. τὴν κάτοψη εἰς J. Strzygowski, ἐνθ' ἄν., σ. 106, εἰκ. 105. Βλ. ἐπίσης G. Millet, *L'école*, σ. 84.

6. Βλ. σχετικῶς Σ. Πελεκανίδου, *Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας*, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 57.

7. Ἐνθ' ἄν. Βλ. ἐπίσης σχέδια καὶ παρατηρήσεις εἰς A. Ξυγοπούλου, *Τέσσαρες μικροὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 69, 74, 75, 83.

8. Βλ. M. Σωτηρίου, ἐνθ' ἄν. σ. 137.

εἶναι ἢ πιὸ σωστὴ λύσις. Δὲν χρησιμοποιήθηκε σχεδὸν ποτὲ γιὰ προέχουσες κόγχες ἱερῶν, ἢ μὴ ἐγγεγραμμένων τρικόγχων. Γιὰ τοὺς ἐγγεγραμμένους, τὰ παραδείγματα εἶναι τόσο λίγα ὥστε νὰ μὴν μπορῆ νὰ βγάλῃ κανεὶς γενικὰ συμπεράσματα¹. Ἄν ἐξαιρεθοῦν τὰ ἀετώματα τῶν ἀρμενικῶν ναῶν, στοὺς ὁποίους ἡ ἐσωτερικὴ διάταξις δὲν ἐδέσμευε καὶ πολὺ τὶς μορφολογικὰς λύσεις τῶν ὄψεων², ὁ τονισμὸς τοῦ ἀετώματος τοῦ Ἁγίου Νικολάου μόνον σὰν προσπάθεια μιμήσεως τῶν μορφῶν τοῦ σταυροειδοῦς μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθῆ. Δὲν εἶναι ἐξ ἄλλου μοναδικὴ ἢ περίπτωσις³ αὕτη.

Αὐτὸ γίνεται ἄλλωστε φανερὸ καὶ μὲ τὰ δίλοβα παράθυρα: Ὅπως φαίνεται στὴν ἀναπαράστασις τῆς εἰκ. 4, τὰ ψηλότερα παράθυρα τῶν κεραιῶν διεισδύουν στὰ τεταρτοσφαίρια. Αὐτὸ εἶναι κάτι ποὺ δύσκολα τὸ δέχεται κανεὶς στοὺς μεσοβυζαντινοὺς Ἑλληνικοὺς ναοὺς. Ὑπάρχουν βέβαια παραδείγματα διεισδύσεων σὲ παλιότερα βυζαντινὰ κτήρια⁴ ἀλλὰ στὴν ἐποχὴ αὕτη, εἴτε σὲ κόγχες ἱεροῦ, εἴτε σὲ πλευρικὰ τεταρτοσφαίρια, σχεδὸν ποτὲ⁵ δὲν συναντᾶται κάτι παρόμοιο. Αὐτὸ μάλιστα, θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγήσῃ καὶ σὲ σκέψεις διαφορετικῆς ἀναπαραστάσεως τοῦ κτηρίου στὸ σημεῖο αὐτό⁶, ἂν καὶ τὸ πρᾶγμα φαίνεται μᾶλλον ἀπίθανο.

1. Στὸν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Πύλης, Πρέσπας (βλ. Σ. Πιλεκανίδου, ἔνθ' ἄνωτ., εἰκ. 9 καὶ Πίν. XVI, 2) δὲν σώζονται δυστυχῶς στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀναπαράστασις τῆς στέγης. Στὸν ναῖσκο τοῦ Σωτήρος τῆς Θεσσαλονίκης ὑπάρχουν καμπύλα ἀετώματα (βλ. Α. Ξυγγόπουλον, ἔνθ' ἄν., εἰκ. 36) καὶ τίποτα δὲν μαρτυρεῖ στὸ ἐξωτερικὸν, τὴν ὑπαρξὴ χορῶν (ἔνθ' ἄν., σ. 83).

2. Βλ. G. Millet, *L'école...*, σ. 152, 154, βλ. παραδείγματα εἰς J. Strzygowski, ἔνθ' ἄν., εἰκ. 81, 82, 188, 189, 381 κ.ά.

3. Βλ. παραδείγματα Ἁγίου Βασιλείου Ἀπιδεῶν, Προδρόμου Ζαραφῶνας καὶ Παναγίας τῆς Σικελιάς τῆς Χίου, ὅπου μονόκλιτες βασιλικὲς μὲ τροῦλλο, ἐμφανίζονται ἐξωτερικὰ σὰν σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι· βλ. Α. Κ. Ὀρλάνδου, εἰς Α.Β.Μ.Ε., τ. Α', σ. 134.

4. Ὅπως π.χ. στὴν Ἁγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως.

5. Ἴσως, μόνον σὲ μερικὰς εἰδικὰς περιπτώσεις, ὅπως στὶς κρύπτες τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκά (βλ. R. W. Schultz - S. H. Barnsley, *The Monastery of St. Luke of Stiris, in Phocis*, London 1901, εἰκ. 23, σ. 34) καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὰ Καμπιά (ἔνθ' ἄν., Πίν. 57) ἢ ἀκόμα στὸν Λουτρῶνα τῆς Καισαριανῆς· βλ. Α. Κ. Ὀρλάνδου, *Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ Β'*, Ἀθῆναι 1958, σ. 104, εἰκ. 114.

6. Ὁ Λαμπάκης τοῦλάχιστον, δὲν κάνει λόγο γιὰ κανονικὰς πλευρικὰς κόγχες, ἀλλὰ ἀναφέρει «ἡμικύκλια» καὶ «χοροὺς» ἀφίνοντας κάποια ἀσάφεια στὸ θέμα. Μία λογικὴ λύσις θὰ ἦταν νὰ σταματοῦσε ἡ κοιλὴ ἐπιφάνεια σὲ κάποιο ὕψος, καὶ ψηλότερα ἀντὶ τεταρτοσφαιρίου νὰ ὑπῆρχε ἓνα ἀπλὸ τύμπανο, ὅπως στὴν πρόθεσις καὶ τὸ διακονικὸ τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά (Schultz - Barnsley, ἔνθ' ἄν., Πίν. 1) ἢ στὰ κογχάρια τῶν παραθύρων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῆς Βαράσοβας (Α. Κ. Ὀρλάνδου, Α.Β.Μ.Ε., τ. Α', 1935, σ. 120, εἰκ. 17). Ἡ πολὺπλοκὴ μορφή ποὺ θὰ προέκυπτε δὲν ἱκανοποιεῖ. Ἐπίσης δὲν φαίνεται πιθανὸν νὰ ἦταν εἰκονικὰ τὰ παράθυρα, γιὰτὶ δὲν θὰ εἶχε κανένα λόγο ἢ ἐκ τῶν ὑστέρων ἀποφραξῆ τους μὲ εὐτελεῆ τοιχοποιία (Πίν. 44).

Τίποτα δὲν μαρτυρεῖ τὴν ὑπαρξὴ τῶν κογχῶν, ἐξωτερικά. Ἀντιστρόφως, ἡ ἰδιομορφία τῆς κατόψεως μὲ τὴν εἰδικὴ λειτουργία τῶν μεμονωμένων γωνιακῶν χώρων, ὑποδηλώνεται μὲ τὰ μεγάλα παράθυρα χρήσιμα γιὰ τὸν φωτισμὸ τους, καὶ ποὺ δὲν εἶναι τόσο συνηθισμένα σὲ κοινούς σταυροειδεῖς ναοὺς.

Οἱ ἐξωτερικὲς ὕψεις τοῦ μνημείου, παρέχουν πολλὰ ἀξιόλογα στοιχεῖα, ποὺ βοηθοῦν σὲ μορφολογικοὺς συσχετισμοὺς καὶ κάνουν βέβαιη τὴν χρονολόγησὴ του στὶς ἀρχές τοῦ 11ου αἰῶνα· χρονολόγησις ποὺ ἔχει ἤδη γίνεῖ παραδεκτὴ ἀπὸ ὅλους¹.

Ἡ τοιχοποιία παρουσιάζεται ἀρκετὰ κανονικὴ, δὲν ἔχει ὅμως ἀκόμα φτάσει τὸ πλινθοπερικλειστο σύστημα τῶν λίγο μεταγενεστέρων ναῶν². Διπλῆς σειρὲς τοῦβλων³ χωρίζουν τοὺς δόμους, μεταξὺ τῶν λίθων τῶν ὁποίων, δὲν παρεμβάλλονται πάντοτε κατακόρυφα τοῦβλα, ἀλλὰ τὶς περισσότερες φορὲς μικρὰ πλίνθινα κομμάτια τοποθετημένα στὴν σειρὰ καθ' ὕψος⁴. Ἡ χρῆσις ἀκόμα ἀρχαίου ὕλικου ποὺ ἐφαρμόζεται στὴ δομὴ, κυρίως τῆς βάσεως τοῦ κτηρίου, εἶναι χαρακτηριστικὴ. Ὅλα ὁδηγοῦν στὴν τοιχοποιία τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά, καὶ στὰ χρόνια λίγο μετὰ τὸ 1000, πρᾶγμα ποὺ ἔχει ἤδη παρατηρηθῆ⁵.

Σὲ μερικὰ σημεῖα ἀκόμα, διακρίνονται τὰ λοξὰ τοῦβλα ποὺ σχηματίζουν ὀρθὰ ἢ ἀντίστροφα Κ. Εἶναι ἓνα ἀκόμα στοιχεῖο ποὺ προοικονομεῖ τὶς κεραμοπλαστικὲς διακοσμῆσεις καὶ θυμίζει ἔντονα ἄλλα μνημεῖα τῆς ἰδίας πάντοτε ἐποχῆς⁶. Μερικὰ σύνθετα σχήματα, ἀπὸ λεπτὰ τοῦβλα κοσμοῦν τέλος, ἄλλα σημεῖα τῆς προσόψεως (εἰκ. 7).

Τὰ παράθυρα εἶναι κατασκευασμένα ἐξ ὀλοκλήρου ἀπὸ τοῦβλα, μὲ διπλᾶ τοξωτὰ πλαίσια καὶ ἐξωτερικὰ ὀδοντωτὲς ταινίες, ποὺ φθάνουν ὡς τὸ δάπεδο. Ἡ μορφή αὐτὴ τοῦ ἀνοίγματος ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν στάθμη τοῦ δαπέδου εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὸ μνημεῖο, καὶ θυμίζει τὰ ὠραῖα σύνθετα παράθυρα τοῦ Ὁσίου Λουκά, μὲ μόνη τὴν διαφορὰ ὅτι ἀντὶ μαρμαρίνων θωρακίων, ἐδῶ ὑπάρχουν χαμηλὲς κτιστὲς ποδιές, πάνω στὶς ὁποῖες στηριζόταν οἱ διαχωριστικοὶ κιονίσκοι. Τὸ κάτω παράθυρο τῆς κεραίας, εἶναι κάπως διαφορετικὸ· τὰ πλίνθινα πλαίσιά του σταματοῦν ψηλότερα, στὶς γενέσεις τῶν τόξων, καὶ ἔτσι πα-

1. Γ. Λαμπάκης, Δ.Χ.Α.Ε., ἐνθ' ἄν., σ. 56, Μ. Σωτηρίου, Α.Ε., 1931, σ. 138, G. Millet, L'école, σ. 84, Α. Κ. Ὁρλάνδος, ἐνθ' ἄν., σ. 117.

2. Στὴν περίπτωσι τοῦ Ἁγίου Νικολάου τονίζονται συνεχεῖς ὀριζόντιοι ἄρμοι ἀλλὰ οἱ λίθοι εἶναι πρόχειρα λαξευμένοι. Στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ καὶ στὴν κεραία τοῦ σταυροῦ ἀντιστρόφως οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς λίθους εἶναι ὀρθογωνισμένοι.

3. Βλ. G. Millet, L'école, σ. 232.

4. Α. Κ. Ὁρλάνδος, ἐνθ' ἄν.

5. Μ. Σωτηρίου, ἐνθ' ἄν.

6. Α. Κ. Ὁρλάνδος, ἐνθ' ἄν., εἰκ. 16 καὶ Ἑλληνικά, τ. 15, σ. 93.

1. Ἡ νεώτερη ἐκκλησία (1914).

2. Ἀποψις τῆς παλαιᾶς ἐκκλησίας ἀπὸ ΒΑ
(φωτ. Λαμπάκη, 1894).

ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΥΛΙΔΟΣ

Ἐπιτομή τοῦ ναοῦ ἀπὸ Β

ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΓΙΑΣ

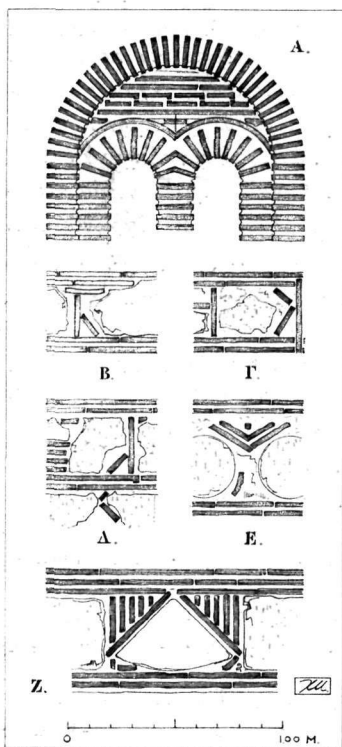
(φωτ. Λαμπάκη, 1894).

Ἀρχιτεκτονικά μέλη ἐντοιχισμένα στήν νεώτερη ἐκκλησία.
ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΥΛΙΔΟΣ

ρουσιάζει ομοιότητα με ὅμοια τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῆς Βαράσσοβας¹ καὶ τοῦ Ὁσίου Λουκά καὶ πάλι. Τὸ ἐξωτερικὸ τόξο του εἶναι ἐλαφρὰ πεταλόμορφο².

Τὰ τύμπανα τῶν διλόβων παραθύρων, εἶχαν ὀριζόντια καὶ κατακόρυφα τοῦ-

Εἰκ. 7. Ἁγιος Νικόλαος Αὐλίδος.
Κεραμικὰ κοσμημάτα.

βλα σὲ κάποιον κλειστὸ σχῆμα, ποῦ δυστυχῶς δὲν διασώθηκε. Μόνο στὸ ἐπάνω παράθυρο τῆς κεραίας ὑπάρχουν σειρὲς ἀπὸ κεραμοπλαστικά (εἰκ. 7 Α). Πρόκειται γιὰ τὸν ἀπλούστερο τύπο κεραμικῶν κοσμημάτων, γιὰ τὸν ὁποῖο

1. Α. Κ. Ὁρλάνδου, Α.Β.Μ.Ε., τ. Α', 1935, σ. 119, εἰκ. 16.

2. Πρόκειται γιὰ κατασκευαστικὴ ἀτέλεια ἢ γιὰ μίαν δειλὴ πρώτη ἀπόπειρα, ποῦ ἀρ-
γότερα θὰ πάρη οὐσιαστικὸ νόημα; Τὸ πρόβλημα παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Γιὰ
τὰ πεταλόμορφα βλ. Α. Κ. Ὁρλάνδου, Τὸ πεταλόμορφο τόξον ἐν τῇ βυζαντινῇ
Ἑλλάδι, Ε.Ε.Β.Σ., τ. ΙΑ' (1935), σ. 411 κ.έ.

ἔχει γίνει ἤδη λόγος ἀπὸ τὸν κ. Megaw¹. Στὴν Καπνικαρέα², στοὺς Ἁγίους Θεοδώρους Βαμβακᾶ Μάνης³, στὴν Παναγία τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ⁴ καὶ στὴν Σωτήρα Λυκοδήμου⁵ θὰ συναντήση κανεὶς τὸ ἴδιο στοιχεῖο σὲ ἀπλὲς σειρές, ἢ ἀνάμεσα σὲ ἄλλα πρὸς πολὺπλοκα κεραμικὰ διακοσμητικὰ.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἀκόμα ἡ μεγάλη χρῆσις ὀδοντωτῶν ταινιῶν στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου: Ἀντίθετα πρὸς τὸν σχεδὸν σύγχρονο ναὸ τῆς Βαράσοβας⁶ φαίνεται ὅτι οἱ ταινίες εἶχαν γενικευθῆ. Δὲν τονίζουν μόνον ὠρισμένες βασικὲς γραμμές, ἀλλὰ χρησιμοποιοῦνται καὶ σὰν αὐτοτελῆ διακοσμητικὰ⁷. Τὸ πρᾶγμα πάντως δὲν πρέπει νὰ ἐκπλήσῃ γιατί στοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους τῶν Ἀθηνῶν⁸ καὶ στὴν Παναγία τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ⁹, μνημεῖα σχετικὰ πρῶϊμα καὶ τὰ δύο, γίνεται κατάχρησις ὀδοντωτῶν ταινιῶν.

Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ παράθυρο τῆς κεραίας διαμορφώνονται τεταρτοκυκλικά τυφλὰ ἀψιδώματα μὲ διπλὰ τόξα¹⁰. Κατὰ μῆκος τῆς βορείας πλευρᾶς διακρίνονται δοκοθῆκες σὲ σειρά· ἴσως ἄλλοτε νὰ ὑπῆρχε ἐκεῖ ξύλινη στοά¹¹. Τὸν τροῦλλο τέλος, κοσμοῦσαν ἔνθετοι μαρμάρινοι κιονίσκοι καὶ τοξωτὰ μαρμάρινα γεῖσα¹². Εἶναι φανερὸ ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ τροῦλλο τοῦ λεγομένου Ἀθηναϊκοῦ τύπου, ἀσφαλῶς ἀπὸ τοὺς πρὸς πρῶϊμους¹³. Οἱ πλευρὲς τοῦ τυμπάνου του, σχηματιζόταν μὲ μεγάλους ὀρθογωνισμένους λίθους¹⁴ σὲ τρεῖς δόμους, χωριζομένους καὶ πάλι μὲ διπλὲς σειρὲς τούβλων.

1. H. Megaw, The chronology of some middle byzantine churches, B.S.A., XXXII, σ. 118.

2. H. Megaw, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 119, εἰκ. 5 Α.

3. H. Megaw, Byzantine Architecture in Mani, B.S.A., XXXIII, σ. 143, εἰκ. 2, ἀρ. 4.

4. Schultz-Barnsley, ἔνθ' ἀν., Πίν. II.

5. H. Megaw, The chronology..., Πίν. 31, ἀρ. 4.

6. Βλ. Α. Κ. Ὁρλάνδου, A.B.M.E., τ. Α', 1935, σ. 119.

7. Ὅπως στὴν κεραία τοῦ σταυροῦ, τῆς Β. ὕψους, δεξιὰ ἀπὸ τὸν ἄξονα.

8. Βλ. E.M.M.E., I(B'), 1929, σ. 78 καὶ H. Megaw, ἔνθ' ἀν., σ. 129.

9. Βλ. Schultz-Barnsley, ἔνθ' ἀν., Πίν. 9, 10 καὶ H. Megaw, ἔνθ' ἀν., σ. 93 καὶ 129.

10. Βλ. G. Millet, L'école, σ. 207, 208 καὶ H. Megaw, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 127, σημ. 3, ὅπου γίνεται συσχετισμὸς μὲ ὅμοια τεταρτοκύκλια τῆς Καπνικαρέας καὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Λουκισίων.

11. Γιὰ τὶς ξύλινες στοᾶς τῶν βυζαντινῶν ναῶν τῆς βορείου Ἑλλάδος βλ. Α. Εὐγγελοπούλου, Τέσσαρες μικροὶ βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλονίκης, σ. 81, 82.

12. Οἱ ὑποδοχὲς τῶν κιονίσκων φαίνονται σαφέστατα στὶς φωτογραφίες τῆς συλλογῆς Λαμπάκη. Φαίνεται ὅτι δὲν τὶς εἶχε διακρίνει ὁ Millet, γιατί ἀναφέρει ὅτι ὁ τροῦλλος ἦταν ὅμοιος μὲ τοῦ καθολικοῦ τῆς Καισαριανῆς. Βλ. L'école, σ. 194.

13. Ὅπως καὶ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Ἀθηνῶν καὶ τῆς Παναγίας τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ· βλ. σχετικὰ καὶ εἰς I. Κοουμανοῦδη, Τεχνικὰ Χρονικά, τεῦχ. 224, 1963, σ. 1-11.

14. Ὅμοια περίπτωσις, μὲ τρεῖς ἐνιαίους λίθους, εἰς τὸν Ἅγιο Γεώργιο Λουκισίων· βλ. Α. Κ. Ὁρλάνδου, A.B.M.E., τ. Γ', 1937, σ. 170, εἰκ. 3, 4.

Ἡ μεγάλη ἀξία τοῦ μνημείου γίνεται φανερή ἀπὸ τὰ λίγα πού προηγήθηκαν. Βρίσκεται ἀνάμεσα στὰ πρῶτα μιᾶς μεγάλης σειρᾶς ἐκκλησιῶν μὲ ἓνα ὠρισμένο χαρακτῆρα, πού μετὰ τὸ ἔτος 1000, ἀναπτύχθηκε στὴν Νότιο Ἑλλάδα καὶ στὴν Πελοπόννησο. Ἄν καὶ ἡ πλήρης μελέτη του εἶναι πιά ἀνεφικτή, τὰ λίγα στοιχεῖα πού σώθηκαν ἀπὸ τὴν καταστροφή, εἶναι ἀρκετὰ γιὰ τὴν ἀξιολόγησή του.

X. ΜΠΟΥΡΑΣ

R É S U M É

ÉLÉMENTS COMPLÉMENTAIRES
POUR UNE ÉGLISE DÉTRUITE EN BÉOTIE.
(Pl. 43 - 45)

L'église byzantine de Saint Nicolas à Aulis, démolie depuis 1914 (remplacée maintenant par une petite chapelle, à toit de charpente), est connue par deux photos et un plan imparfait, appartenant à la collection de documents de Lampakis (1894).

Une supputation des dimensions précises basée sur des éléments pris dans ces documents et sur une méthode géométrique, nous permet d'établir exactement deux coupes et la façade nord du monument perdu.

Une série des éléments architecturaux conservés sur place, à savoir meneaux des fenêtres, chapiteaux etc., ont été étudiés parallèlement.

Enfin sont ajoutées quelques remarques sur les formes du monument, la maçonnerie, les fenêtres, la coupole, les ornements céramoplastiques etc. Les formes extérieures et la disposition des éléments principaux du bâtiment sont celles des églises du type de la croix inscrite avec coupole, bien que le type exact du monument est d'un intermédiaire entre le tri-conque inscrits et le cruciforme.

CH. BOURAS